Filip Jaroš: Portmannova filosofická biologie a antropologie

Praha. Togga 2022. 330 s.

Vzděláním matematik a teoretický biolog Filip Jaroš se ujal nesnadného úkolu představit a zároveň zhodnotit rozsáhlé a mnohotvárné dílo švýcarského biologa a svými zájmy i filosofa Adolfa Portmanna (1897–1982). Profesionálním filosofům nemusí být Portmannovo jméno známé, nejspíš by si ho zařadili někam do sousedství klasiků filosofické antropologie Schelera, Plessnera, Gehlena a Rothackera. Biologové, především z anglo-americké oblasti, se asi s Portmannovým jménem setkali jen výjimečně. Portmann je solitér, jinak ovšem intelektuál pevně zapuštěný do „kontinentální", především německé myšlenkové tradice. Portmann, svým ustrojením vnímavý pozorovatel živých bytostí (mezinárodně uznávaný znalec mořských bezobratlých, srovnávací anatom), nemohl se minout s do očí bijícím faktem schopnosti živých bytostí prožívat, s jejich „niterností", jak tomuto faktu říkal. Proto se také nemohl jako filosofující biolog minout s filosofickou fenomenologií, jejíž počátek u Husserla spadá časově vjedno s Portmannovým narozením. Portmannova vnímavost k „prožitkovosti" živých bytostí ho uchránila i od módního poddání se anglosaskému stylu biologie, eventuálně analytické filosofie, které se po 2. světové válce přelily přes Evropu. Portmann je ve zkratce biolog-fenomenolog a později i filosofický antropolog ve stylu shora uvedených postav a v částečné interakci s nimi. Portmann má následovníky, především na „kontinentě" (v Evropě, ale velmi významně i u nás), i když se nedá mluvit o portmannismu, který by razil nové biologické paradigma, alespoň z hlediska sociologie vědy. Co do hlavního akcentu jeho biologizování – důrazu na vnitřní život organismů – ho ale mnozí budou považovat za jednu z postav první velikosti mezi biology-filosofy 20. století, včetně autora této recenze.

Filip Jaroš nás především informuje o Portmannově biologii a antropologii, přičemž Portmanna zasazuje do dobových souvislostí. Portmann, inspiruje se u J. von Uexkülla, H. Plessnera a F. J. J. Buytendijka, soudil, že definujícím, odlišujícím znakem života od neživé hmoty je niternost živých jedinců. Usiloval o to, aby zkoumání niternosti mělo vědecký status; domníval se, že k niternosti nepatří jen vědomí, prožívání, nýbrž i celostnost a „centralita" organismu, které zakládají jeho autonomii vůči prostředí. Důraz na subjektivní stránku organismu byl u Portmanna inspirován fenomenologií.

Jaroš referuje zasvěceně a v patřičných myšlenkových souvislostech dvacátého století: na niternost živých bytostí můžeme usuzovat ze svého vlastního prožívání; je to něco, co se nedá vyjádřit „ve 3. osobě". Portmann byl inspirován mysliteli, kteří se snažili skloubit některé momenty fenomenologického myšlení s přírodní vědou (F. J. J. Buytendijk, H. Plessner). Jaroš soudí, že v Portmannově případě je skutečně oprávněné mluvit o *fenomenologické* biologii, protože Portmann využíval některých fenomenologických impulsů. Sám s Husserlovou fenomenologií obeznámený nebyl, znal ji spíše jen v jejích hermeneutických variantách, nikoli v původní Husserlově verzi. Portmannovo „jevení se" jistě tedy neznamená něco takového jako „jev" u Husserla. Na druhé straně však není možné Portmannův fenomenologicko-intuitivní aspekt organismů převést do objektivistické přírodní vědy. Portmann svůj fenomenologický postřeh kombinoval s objektivním výzkumem fyziologie a chování zvířat (typicky např. v případě netopýra s objektivním výzkumem jeho echolokace). Nechtěl hnát prožívání a „fyzično" na ostří nože a snažil se překonat dualitu těla a duše (psýche) mj. poukazem na psychosomatické projevy. Portmann do svého pochopení subjektivity organismu pojímá i všechno to, co ze své strany mohou k problému říci fyziologie (typicky experimentální fyziologie smyslů), biochemie a embryologie. Vztah vědomí k fyzičnu však stále zůstává „těžkým problémem" a ani Portmann ho nepovažuje za vyřešený.

Portmannova biologie překračuje hranice toho, co analyzuje biochemie a biofyzika, pokračuje Jaroš, svým pojmem „jevení se", které odpovídá „živému tvaru", *Gestalt*. Živý tvar je vystaven smyslům jiných živých bytostí a umožňuje „sebevyjádření" živé bytosti. *Jevení se, sebevyjádření* je nejvyšším biologickým principem, který transcenduje funkce přežití, rozmnožování apod. Řečeno Portmannovými slovy: „Sebevyjádření musí být pochopeno jako základní skutečnost živého, stejně důležitá jako sebezáchova a zachování rodu" (s. 42[1]). „Organismální povrchy jsou v tomto chápání plochou sebevyjádření (*Selbstdarstellung*), jehož principy jsou do značné míry nezávislé na anatomické stavbě zvířete. Tím je překročen fyzikalistický přístup k ontogenezi, který povrchové struktury chápe jako extenzi funkčně nutného anatomického uspořádání, nebo jako epifenomén vůči vitálním fyziologickým procesům" (s. 34).

1 Všechny stránkové odkazy v závorkách v textu se vztahují k recenzované publikaci.

Vnějšímu světu jsou vystaveny jevy, které jsou primárně neadresné (neurčené nikomu) a sekundárně adresné. Neadresné jevy nejsou vysvětlitelné jako adaptace. Orgánem niternosti je hranice organismu, jeho vnější povrch – charakterizovaný svými kresbami nebo morfologickými strukturami. Portmann uznává *kvalitativně* odlišné stupně živé říše, odpovídající formě tělesné organizace, přičemž konstatuje, že člověk má některé specifické vlastnosti, které ho odlišují od všech ostatních organismů. Portmann překračuje hranice pouhé etologie směrem k uznání *významu*, který se realizuje ve významuplných vnějších znacích. Živý tvor přiřazuje věcem v okolí různé významy v souvislosti se svým druhovým určením a tvoří si tak specifický vlastní svět (*Umwelt*). Se zavedením kategorie významu přestává být biologie omezena na hledání kauzálních souvislostí po vzoru biochemie a biofyziky. Sebevyjádření je pro Portmanna základní skutečností živého, kterou není možné převést na novodarwinistickou funkčnost.

Jaroš líčí Portmannův odklon od mainstreamu západního biologického [novodarwinistického – J.V.] myšlení. Organismus je intencionální bytost, kterou je potřeba popisovat hlediskem niternosti. To je možné jen na základě naší vlastní zkušenosti v 1. osobě. Tím je překročeno hledisko standardní přírodní vědy (měření veličin). Portmann vytyčuje kvalitativní rozdíly mezi morfologicko-strukturním uspořádáním jednotlivých druhů. V holistickém stylu přitom dává přednost popisu celku zjevu před jeho rozložením na strukturní prvky. Niternost se člověku, případně jiným organismům, prezentuje skrze zjev. „Silnou stránkou představené ontologie je její zkušenostní povaha a ocenění tělesnosti" (s. 192). Portmann však těžce a ne zcela úspěšně zápasí s otázkou, jak souvisí povrchová struktura organismu s jeho niterností. To ztěžuje navázání jeho koncepce na empirickou biologii, soudí Jaroš.

Portmann se od 40. let 20. století kromě biologie věnoval i antropologii. Právě v tomto oboru zanechal i svou nejvýraznější stopu. Svou „bazální antropologii" chápal jako neideologickou empirickou vědu. Člověk je podle jeho názoru v živočišné říši ojedinělý jednak svou velkou vývojovou plasticitou, hlavně ovšem svou svobodou. Portmann se domníval, že prostřednictvím předávání kulturních výdobytků dochází k oslabení vlivu přirozeného výběru. Mezi světem zvířat a světem člověka spatřoval podstatný rozdíl a spíše než kontinuitu se světem zvířat hledal výjimečné lidské vlastnosti. Aby překonal dualitu těla a duše a aby ukázal biologické základy lidské kulturnosti, pracoval Portmann s představou *sociální dělohy*, tj. zhruba ročního období po narození dítěte, v němž si kojenec osvojuje zvyky a dovednosti svého kulturního okolí. Analogii tohoto období lidoopové nemají, jejich mláďata se rodí ve srovnání s lidským novorozencem mnohem zralejší, a přicházejí tedy o formativní vlivy společenství, které se uplatňují u člověka.

Člověk se nachází na nejvyšší příčce mezidruhového srovnání, což se Portmann pokouší prokázat nejen biologicky (mj. srovnáním relativní velikosti mozkové kůry), ale také filosofickou analýzou jedinečných schopností lidské mysli (zde Portmann vědomě navazuje na Plessnerův koncept „excentrické pozicionality" člověka,

tj. schopnost vidět se „z boku“). V této souvislosti dává do kontrastu instinktivní svět zvířete a lidské jednání, které je formováno vědomými rozhodnutími.

Jaroš zde vidí meze Portmannova uvažování mj. v tom, že ani dospívání lidoopů není prostou aktualizací biologických dispozic a vyžaduje intenzívní sociální kontakty mláděte s ostatními členy skupiny. Podle Jarošova názoru – nikoliv ovšem Portmannova – ústí jak současný empirický výzkum, tak pokrok v teoretických oborech (např. ve fenomenologii animality) ke stejnému závěru, totiž k „popření jakékoliv kvalitativní diference mezi člověkem a ostatními druhy“ (s. 202). Zde ovšem namítám, že i když mentální výkony lidoopů předčí schopnosti prakticky všech ostatních živočichů, lidská mysl disponuje navíc schopnostmi, které úroveň lidoopů kvalitativně i kvantitativně výrazně překračují (generativní a gramatický jazyk, schopnost „cestovat časem“, „teorie mysli“ jiných jedinců, kulturní dědičnost, sebereflexivní morální uvažování).[2] Ale to už se dostáváme na pole diskuse, která by – dovedena do důsledků – zabíhala příliš daleko za Portmannův koncept.

Jaroš podrobně pojednává vztah Portmannovy a Darwinovy koncepce. Portmann uznává důležitost přírodního výběru v evoluci, ale adaptacionistické vysvětlování překračuje tvrzením, že biologie se, na rozdíl od fyzikálních věd, musí kromě hledání kauzálních vztahů zabývat rovněž otázkou *smyslu* tvarů a barev. Portmannova „niternost“ a „sebevyjádření“ nemohou být redukovány na darwinistické procesy. Přímý střet s darwinismemn pak představuje Portmannův pojem „neadresných jevů“, které nejsou určeny žádným zrakům, např. neuvěřitelně bizarní a pestré povrchy mořských měkkýšů v podtřídě Opisthobranchií. Není-li možné barevným strukturám na povrchu těchto živočichů přiřknout žádnou funkci, nejsou vysvětlitelné ani jako výsledek přírodního výběru.

Portmann však rezignuje na vlastní formulaci evoluční teorie: sebevyjádření je princip, který živé formy respektují, nedovídáme se ovšem, jak nebo proč se tak děje. Jaroš soudí, že v mnoha případech popisuje Portmannova fenomenální biologie a Darwinova reduktivní biologie tentýž jev, jen mu každý z myslitelů dává jiný význam tím, že ho zasazuje do odlišného teoretického systému. Podle Jaroše jde však o výklady, které se spíš doplňují, než aby se vylučovaly. V jistém ohledu si portmannovské a darwinistické hledisko ani nekonkurují, neboť Portmann se jako teoretik zabývá „vědou významu“, zatímco darwinisté se po epistemologické stránce soustředí na „vědu kauzalit“. Portmannova biologie by tedy neměla být chápana jako popření darwinismu, ale jako ukázání jeho mezí. Portmann se nechtěl odklonit od konvenční biologie, jen nalezl nové hledisko, které se v ní zatím neuplatňovalo. Portmannovo dílo je ovšem zasazeno do velmi odlišného metafyzického rámce než dnešní novodarwinismus: zatímco novodarwinismus je přiznaně nebo nepřiznaně fyzikalistický, vyznívá Portmannovo krédo spíš jako monismus dvou aspektů; Portmann se tak vyhýbá ostré dichotomii dualismu a fyzikalismu.

2 Suddendorf, T., *The Gap. The Science of What Separates Us from Other Animals*. New York, Basic Books. A Member of the Perseus Books Group 2013.

Při celkovém hodnocení Portmannova díla si klade Jaroš otázku, zda je Portmannův typ zkoumání možné klasifikovat jako vědu, či je snad vědomou alternativou k novověkému rozvrhu vědy. Jaroš se chce vyhnout dvěma extrémům, které se v recepci Portmannova myšlení vyskytují. Prvním extrémem je diskreditace Portmannova výzkumu jako metafyzického, tj. nedostatečně založeného v empirickém zkoumání. Opačným extrémem by bylo přesvědčení, že portmannovská biologie má v nějakém smyslu výlučný přístup k organické skutečnosti, že disponuje „hlubším věděním" než biologie darwinistická (s. 243 nn.). Jaroš dospívá k závěru, že „Portmann ve svých sondách do významu organismálních tvarů zastává jak přírodovědecký, tak přírodoznalecký postoj" (s. 249). „Přímá osobní zkušenost s živými bytostmi je nutným předpokladem pozdější racionalizace a formulování zákonů. Na základě předchozího rozboru je možné pojímat novou [portmannovskou] morfologii nejen jako před-paradigmatický postoj, ale také jako reformu darwinismu. Hledisko přežití je nutnou podmínkou pro zachování druhově specifických živých tvarů, nepostačuje ovšem k vysvětlení jejich bohaté tvářnosti" (s. 251).

Jarošova kniha referuje tak obsáhle o různých aspektech Portmannova životního díla, že četná jednotlivá témata zde není možné ani naznačit, tím méně se pokoušet o hodnocení toho, jak se s nimi autor vyrovnává. Jarošova mnohostrannost je zde obdivuhodná, stejně tak jako Portmannovo dílo samo; v knize se odkazuje na literaturu antropologickou, evoluční i filosofickou. Ve shodě se svým vlastním výzkumným zájmem si chci všimnout jen několika málo bodů.

Novodarwinismus se mi jeví v Jarošově podání méně ofenzivní, než jaký fakticky je, např. v této pasáži: „Portmann a neodarwinisté hlavního proudu se shodnou na zvláštním postavení lidské interiority (ve smyslu rozdílu mentální výbavy zvířete a člověka, jedinečné dynamiky lidské kulturní evoluce)…" (s. 174). To je snad možné, ale rozhodně se neshodnou v tom, jak k těmto skutečnostem evolučně došlo. Portmann by určitě nepodepsal krédo reprezentativního zástupce novodarwinismu G. Bella: „K vysvětlení adaptace není potřeba žádného jiného principu než přírodního a pohlavního výběru."[3]

3 Bellův citát pak pokračuje: „Výběr je účinným mechanismem umožňujícím uskutečňování adaptace, a když k tomu připočteme soubor experimentálně ověřených principů, jsme schopni poskytnout přesvědčivé vysvětlení stále většího okruhu přírodních jevů. Toto vysvětlení obsahuje dva ústřední pojmy – přírodní výběr a pohlavní výběr – a jejich přirozená rozšíření, jako je příbuzenský výběr a mantinely (angl. *constraints*), ve kterých musejí působit. Jako konkurenční vysvětlení se čas od času objevují pojmy jiného druhu. Mezi ně patří lamarckovská neboli řízená evoluce, sebe-sestavování, inteligentní plán, holistické či emergentní vlastnosti komplexních systémů, prospěch druhu (nebo celé biosféry) a makroevoluční procesy probíhající výhradně ve velkých časových úsecích. Pokud jsem si vědom, o žádném z nich nebylo nikdy dokázáno, experimentem nebo jiným přesvědčivým způsobem, že by podstatně přispěl k adaptaci. Kromě toho, pokud vím, neexistuje žádný aspekt přizpůsobení, který by se nedal vysvětlit přírodním výběrem. Přírodní a pohlavní výběr společně stačí k vysvětlení toho, jak je slepá variabilita transformována na komplexní adaptaci." Bell, G., *Selection. The Mechanism of Evolution*. Oxford, Oxford University Press 2008, s. 499.

K tomu připojuji poznámku, že *adaptacemi* jsou v novodarwinistickém redukcionistickém pojetí např. srdce, oko a kostra, tedy prakticky všechno živé, a to i s jeho prožíváním (pokud je o schopnosti prožívat vůbec zmínka). Lze jen těžko přijmout tvrzení, že „ve své podstatě ovšem není Portmannovo myšlení o nic více či méně teleologické či psychogenní než v případě darwinismu… ve své panadaptacionistické verzi je darwinistické chápání vzhledu organismu teleologičtější než Portmannovo" (s. 186 n.). Ve skutečnosti je darwinismus v podobě novodarwinismu, jak se vyvinul od svého „sňatku" s mendelismem, tvrdě antiteleologický a o prožívání živých bytostí nemá co říci – a ani neříká (což je ovšem charakteristika vší biologie popisující život jen ve 3. osobě). Portmann přichází se specifickým aspektem prožívání, a tím je sebevyjádření; to leží naprosto mimo zájmovou oblast novodarwinismu. Pokud chápeme „teleologii" jako směřování k cíli (*telos*), pak novodarwinismus něco takového razantně vylučuje. V něm je „funkce" možná *jen* jako adaptace, případně jako nějaký vedlejší efekt něčeho adaptovaného.

Jaroš klade do protikladu stanovisko „funkční", čímž myslí darwinistické a „tvarové", čímž míní mj. stanovisko Portmannovo. To už je hodně zkratkovitě řečeno, poněvadž v biologii je nutné vždy mluvit o nerozlučné dvojici tvar/funkce. Polarita Portmanna a Darwina by se spíše v tomto směru mohla, jak soudím, vyjádřit jako polarita adaptacionismu (na straně Darwinově) a spontánní účelnosti organismu (na straně Portmannově). Jiná (ale příbuzná) polarita by stavěla do protikladu hledisko populační (u Darwina) a hledisko embryopoetické (u Portmanna). – Sám bych nepoužíval v souvislosti s adaptacionismem slovo „funkce" vůbec. „Funkce" je obecnější termín než „adaptovanost"; i ten, kdo by odvozoval evoluci z realizace *biofyzikálních* zákonitostí, by mluvil o „funkci". V souvisosti s adaptacionismem termín „funkce" jen zakrývá jeho specifičnost, kterou je všemoc adaptovanosti na podmínky prostředí.

Populární, velmi vtipný a velmi agresivní propagátor novodarwinismu, Richard Dawkins, je v práci opakovaně zmiňován v tom smyslu, že vidí možnost vzpoury člověka proti diktátu genů. To ale nevystihuje celou situaci. Dawkins obecně tvrdí, že koneckonců *vždy* jednáme v zájmu zabezpečení přenosu svých genů. Pak je ovšem velmi paradoxní, když připouští, že tam, kde toto „pravidlo selhává, se jedná o *darwinovské chyby*: požehnané, drahocenné chyby" („Boží blud"). Dawkins nevysvětluje, odkud se tyto „chyby" berou a jak se proměňují v morální jednání. Rozhodně tedy neplatí, by se Dawkins „zastavil před redukcí lidské přirozenosti na důsledně biologickou úroveň": provádí jen efektní slovní otočku, která ale koneckonců nechává jeho dílo vězet v genocentrismu.

Je potřeba také zdůraznit, že v opozici vůči novodarwinismu nestojí (a nikdy tomu tak ani nebylo) jen Portmann a filosofičtí antropologové. Řada velkých jmen biologických oborů novodarwinismus výslovně odmítá (Woese, Margulisová, Ohtová aj.), dnes s ním navíc polemizuje celá škola tzv. „rozšířené evoluční syntézy". Nikdy také nevymřel biologický strukturalismus, opírající se o principy bio-

fyziky, teorie dynamických systémů atd. Z tohoto hlediska nebyl Portmann nikdy osamělým donem Quijotem, i když se tak časem sám cítil. S předpokladem „interiority" vyšších živočichů pracoval souběžně s Portmannem i o pouhých šest let mladší a hojně publikující německý Žid Hans Jonas; je s podivem, že o jeho práci Portmann nanejvýš jen letmo zavadil (v Jarošově knize není o Jonasovi zmínka), i když se jejich zájmy i myslitelské výsledky dalekosáhle shodovaly; Jonasovi ovšem chybí Portmannův pojem „sebevyjádření", alespoň pokud je mi známo. Kdo je obeznámen s Jonasovou filosofií biologie a má aspoň základní povědomí o filosofii biologie Portmannově, tomu nemůže uniknout takřka zrcadlový obraz uvažování fenomenologa, který se časem obeznámil s biologií, a biologa, který se časem obeznámil s fenomenologií, přičemž oba ve stejné době navíc psali německy!

S termínem „intencionalita" se v knize setkáváme mnohokrát, není však explicitně definován. U Husserla je komplikovaný a v dnešní analytické filosofii má posunutý význam. Obecně přijímaná definice by tedy byla velmi potřebná.

Ve filosofických partiích, obsažených ve 4. kapitole recenzované knihy, která nese název „Mezi biologií, antropologií a filosofií", se nechává Jaroš se vést „strukturalistickou analýzou různých ontologií" francouzského antropologa Philippa Descoly. V textu zmiňované ontologické otázky však už byly řešeny mnohokrát a profesionálněji, než jak je tomu u Descoly, a kromě toho Descola při jejich prezentaci zřejmě používá svérázné terminologie. Descola např. „definuje naturalismus jako myšlení podobnosti ve fyzikalitě a rozdílnosti v interioritě" (s. 172). Z toho pak vyplývají další terminologické zvláštnosti, např. odlišení „naturalistického monismu" a „kulturálního monismu" (s. 178), „fyzikalistického naturalismu" a „ontologického naturalismu" (s. 175) – a další. Je škoda, že si Jaroš zvolil tuto cestu, poněvadž čtenář by se musel při podrobné četbě této kapitoly do Descolových pojmů vžívat, a s tím bude mít jen málokdo trpělivost.

Jarošova studie o českém „portmannismu", zřejmě první svého druhu, je velmi cenná. Autor se obdivuhodným způsobem propracovával k původním, často jen archivním materiálům, včetně řady původních ilustrací. Stanislav Komárek, bezprostřední znalec a přední představitel českého portmannismu, považuje Jarošovu knihu o Portmannovi za „nejobsáhlejší a nejvšestrannější knihu od jednoho autora [o Portmannovi – J.V.] ve světovém měřítku" (*Vesmír*, 103, 2024, č. 2, s. 116). I to je jistě další z dobrých důvodů, aby Jarošovu knihu četli všichni, kdo se zajímají o neadaptacionistické proudy v biologii.

Jiří Vácha
Lékařská fakulta Masarykovy univerzity, Brno
jvacha@med.muni.cz